

۱۴۲۹ پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ و نمایندگی المصطفی ﷺ در ونزوئلا

سرشناسه:	غلامی، علی، ۱۳۶۲-
عنوان و نام پدیدآور:	زن در اندیشه اسلامی / علی غلامی.
مشخصات نشر:	قم: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۷.
مرجع تولید:	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ
مشخصات ظاهری:	ج ۳.
شابک:	دوره: ۳-۴۹۷-۴۲۹-۶۰۰-۹۷۸؛ ج ۳: ۰-۴۹۸-۴۲۹-۶۰۰-۹۷۸
وضعیت فهرست نویسی:	فیبا
یادداشت:	کتابنامه.
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۳۹۸ (فیبا).
مندرجات:	ج ۳. مطالعه انتقادی اندیشه‌های رقیب نظام جنسیت و خانواده در اسلام.
موضوع:	زنان در اسلام؛ Women in Islam
موضوع:	تفاوت‌های جنسی -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام
موضوع:	Sex differences -- Religious aspects -- Islam
موضوع:	خانواده‌ها -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام
موضوع:	Families -- Religious aspects -- Islam
موضوع:	تفاوت‌های جنسی؛ Sex differences
شناسه افزودن:	جامعه المصطفی ﷺ العالمية. مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
شناسه افزودن:	Almustafa International University / Almustafa International Translation and Publication center
رده بندی کنگره:	۱۳۹۷ / ۸۷۲ / ۲۳۰ BP
رده بندی دیویی:	۲۹۷ / ۴۸۳۱
شماره کتابشناسی ملی:	۵۳۶۴۸۳۶

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

زن در اندیشه اسلامی (جلد سوم)؛ مطالعه انتقادی اندیشه‌های رقیب نظام جنسیت و خانواده در اسلام

مؤلف: علی غلامی

چاپ دوم: ۱۳۹۸ ش / ۱۴۴۰ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: نارنجستان ● قیمت: ۳۳۰۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰ نسخه

مراکز پخش

◀ ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نبش کوچه ۱۸؛
تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ / تلفکس: (داخلی ۱۰۵) / ۰۲۵ ۳۷۸۳۹۳۰۵
◀ ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه. تلفن: ۰۲۵. ۳۲۱۳۳۱۰۶

 <http://buy-pub.miu.ac.ir>   @pub_almostafa

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثر یاری رساندند.

- مدیر انتشارات: سید اباذر هاشمی هریکندی
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: محمدباقر شکری
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- صفحه‌آرا: علی عبادی فرد

زن در اندیشه اسلامی

مطالعه انتقادی اندیشه‌های رقیب نظام جنسیت و خانواده در اسلام
(جلد سوم)

علی غلامی

مرکز بین‌المللی
ترجمه و نشر المصطفیٰ ﷺ

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فراروی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای‌بندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این‌رو مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می‌باشد.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی اقتضا دارد که دانش‌پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه‌چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالندگی مراکز آموزشی در گرو نظام آموزشی منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روز کردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد. «جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه» به عنوان بخشی از این مجموعه که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون درسی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون درسی در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

فهرست

مقدمه	۹
گفتار نخست: تاریخ تحولات و مبانی نظام جنسیتی غرب	۱۷
نگاهی اجمالی به تاریخ تحولات غرب	۱۸
۱. جوامع اولیه	۱۸
۲. یونان و روم باستان	۱۹
۳. فئودالیسم	۲۱
۴. جنگ‌های صلیبی	۲۱
۵. بورژوازی	۲۲
۶. رنسانس	۲۳
۷. انقلاب صنعتی	۲۵
۸. روشنگری	۲۷
۹. مدرنیته	۲۸
۱۰. پست مدرنیته	۲۹
ویژگی‌های غرب معاصر (دوران پسامدرن)	۳۱
۱. نفی هرگونه وحدت و عقیده به نوعی از تکثر	۳۱
۲. نفی عقل مدرن و بدبینی به بی‌طرفی عقل	۳۲
۳. گرایش به نوعی از هیچ‌انگاری	۳۳
۴. نفی ارزش‌ها و هنجارها به عنوان حقایق	۳۴
۵. پذیرش سنت‌ها و فرهنگ‌های بومی	۳۴

۳۵ مبانی و اصول حاکم بر فرهنگ غرب
۳۵ ۱. اومانیسم و لذت محوری
۳۶ ۲. سکولاریسم و حاکمیت خرد خودبنیاد انسانی در تدبیر زندگی
۳۸ ۳. تجربه گرایی و نسبیت گرایی
۳۹ ۴. فردگرایو بازانديشی مستمر
۴۲ ۵. لیبرالیسم
۴۴ جمع بندی
۴۹ گفتار دوم: مطالعه انتقادی آموزه‌های فمینیستی
۵۱ فمینیسم؛ چیستی و چرایی پیدایش
۵۴ امواج فمینیستی
۵۵ ۱. موج اول (۱۷۹۲/۱۸۵۰ تا ۱۹۲۰م)
۵۸ ۲. موج دوم (۱۹۶۰- ۱۹۷۰م)
۶۱ ۳. موج سوم (۱۹۸۰ به بعد)
۶۲ گرایش‌های فمینیستی و رهیافت‌های آن‌ها
۶۳ ۱. فمینیسم لیبرال
۶۶ ۲. فمینیسم مارکسیستی
۶۸ ۳. فمینیسم رادیکال
۷۲ ۴. فمینیسم سوسیالیستی
۷۴ ۵. فمینیسم پسا مدرن
۷۶ نگاهی انتقادی به نظریات فمینیستی
۷۶ ۱. نقد گرایش‌های فمینیستی
۸۳ ۲. فمینیسم و تأثیرات آن بر هویت و منزلت زنانه
۸۵ ۳. فمینیسم و چالش‌های آن با دین
۸۷ ۴. راهبردهای فمینیسم در مواجهه با خانواده و پیامدهای آن
۹۷ جمع بندی

گفتار سوم: مطالعه انتقادی جایگاه زن در برخی ادیان مهم جهان	۱۰۳
زن در یهودیت	۱۰۴
۱. تصویر زن در روایت آفرینش	۱۰۵
۲. زن در متون مقدس و اندیشه رهبران دینی یهودی	۱۱۰
۳. زن در شریعت یهودی	۱۱۵
۴. زن و عبادت	۱۱۹
۵. زن و آموزش	۱۲۱
۶. زن و مشارکت اجتماعی	۱۲۲
۷. ازدواج و خانواده در یهودیت	۱۲۴
زن در ادیان شرقی	۱۳۴
۱. هندوئیسم	۱۳۴
الف) زن در هندوئیسم	۱۳۸
ب) خانواده در هندوئیسم	۱۴۱
۲. بودیسم	۱۴۸
الف) زن در آیین بودا	۱۴۹
ب) خانواده در آیین بودا	۱۵۰
جمع‌بندی	۱۵۲
گفتار چهارم: مطالعه انتقادی آموزه‌های جنسیتی مسیحی	۱۵۷
مروری بر برخی آموزه‌های جنسیتی مسیحیت	۱۵۸
واکاوی چرایی بروز چالش‌های جنسیتی در متون مسیحی	۱۶۳
طیف‌بندی دیدگاه‌های ناظر به جایگاه ارزشی زن در الهیات مسیحی	۱۷۱
دوگانه تجرد - خانواده در مسیحیت	۱۷۴
۱. رویکرد و نحوه نگاه مسیحیت به گزینه و تمایلات جنسی	۱۷۴
۲. اهمیت خانواده در مسیحیت	۱۷۷
۳. کارکردهای خانواده در مسیحیت	۱۸۳

۴. نقش‌های جنسیتی در خانواده مسیحی ۱۸۳
۵. جایگاه پساتجردی خانواده در مسیحیت ۱۸۹
- چرایی رجحان تجرد و رهبانیت و فروکاست ارزش خانواده در مسیحیت ۱۹۲
- طلاق در مسیحیت ۱۹۸
- جمع‌بندی: دو نظام الهیاتی در مورد زن و خانواده در اسلام و مسیحیت ۲۰۰
- کتابنامه ۲۰۷

مقدمه

یکی از خصایص زندگی انسان آن است که هرگاه از آموزه و مکتبی خالی شد، جریان دیگری جای آن را می‌گیرد؛ چرا که زندگی انسانی خالی از گفتمان و مکتب و ایدئولوژی سامان نمی‌یابد. در فضای مدرنیته، شاهد عرفی شدن دین - به معنای عقب‌نشینی تدریجی و به حاشیه رفتن دین از ساحت زندگی - هستیم؛ برخی با تمسک به شواهد مختلف، بر این باورند که به واسطه غالب شدن گفتمان مدرنیته و با عقب‌نشینی دین، مدرنیته جایگزین آن شده است. عده‌ای از اندیشمندان معاصر، این عقب‌نشینی دین را طبیعی دانسته، معتقدند دین به واسطه برخورداری از اصول ثابت، تاب تغییر و تحوّل و نوشدگی را - که از ویژگی‌های اصلی مدرنیته است - ندارد. در این دیدگاه، هرچقدر زندگی انسان و اندیشه او نو می‌شود، دین بیشتر عقب‌نشینی می‌کند. در فضای مدرنیته، علاوه بر تنازع میان دین و مدرنیته، شاهد رقابت جدی بیناگفتمانی هستیم و آموزه‌ها و مکاتب و ادیان مختلف در صدد آن هستند که همچنان در این فضا استمرار و بقا یابند. رسانه‌ای شدن جامعه به اشتداد این رقابت افزوده و سبب مواجهه و حتی تعارض میان گفتمان‌های مختلف شده است.

در چنین فضایی، اندیشه خاتمیت در اسلام و ادعای پاسخ‌گویی این دین به تمام نیازهای انسان معاصر، نیازمند اثبات و برتری در هم‌آورد طلبی‌های میان اندیشه‌های گوناگون است. در این صحنه تنازع و در موضوعات مورد توجه گفتمان‌های رقیب، جنسیت و خانواده از اهمیت بسزایی برخوردار است. از این رو بیش از هر زمان دیگر،

نیازمند تبیین درستی از گفتمان اسلامی و شیعی در عرصه جنسیت و خانواده در مواجهه با گفتمان‌های دیگر هستیم. از اندیشه شیعی انتظار می‌رود بتواند نظام جنسیت و خانواده خود را معرفی و از آن دفاع شایسته‌ای نموده، نشان دهد در تحولات متکثر و نوشدگی‌های پرشتاب جهان معاصر، نظامی متناسب و کارآمد را برای برون‌رفت از چالش‌های روزافزون در عرصه جنسیت و خانواده در اختیار دارد. توانایی مکتب تشیع برای بهسازی زندگی زن امروز و نجات خانواده از تلاطم‌های بی‌سابقه‌ای که گرفتار آن آمده، نیازمند شناخت و به‌کارگیری آموزه‌های نظام جنسیت و خانواده این مکتب است. امید آن می‌رود اندیشه‌های پویای جنسیتی و خانواده‌محور شیعی در صورت معرفی و کاربست درست، بتواند نشان دهد نه تنها نیازی به عقب‌نشینی از آموزه‌های دینی نیست، بلکه دین ملجأ و پناهگاه قابل‌اعتنایی برای دنیای پرتحول امروز است.

نمی‌توان منکر شد که در دهه‌های اخیر، وضعی بسیار متفاوت از برهه‌های گذشته را در عرصه جنسیت و خانواده شاهد هستیم. به اذعان بسیاری از اندیشمندان و با استناد به بسیاری از پیامدها، می‌توان مدعی شد تحولات در عرصه خانواده و جنسیت در دوران معاصر، با بزرگ‌ترین تحولات اجتماعی در سده‌های اخیر هم‌تراز بوده است. چندپارگی در تعریف از چیستی و کیستی زن و مرد، نسبیت‌گرایی اخلاقی، برابری در نقش‌ها، نظام تربیت آندروژنی (بی‌توجه به جنسیت)، نگاه دولت‌سالارانه به عرصه خصوصی خانواده و مداخله نابجا در آن، مسئولیت‌ناپذیری دگرخواهانه زوجین و رواج فردگرایی، مهم‌ترین تحولات جنسیت و خانواده در دوران معاصر هستند؛ همچنین اقتصاد سرمایه‌داری، نظریه‌های علمی پست‌مدرن، رسانه‌های نوظهور، نظام بین‌الملل و جریان‌های فمینیستی، جبهه‌های مقابل هویت جنسی دینی و کیان خانواده در دنیای کنونی به شمار می‌روند.

از سوی دیگر، در سده اخیر شاهد توجه دانش‌های زیربخش علوم انسانی به موضوع جنسیت هستیم؛ در این فضای جدید، مسئله‌های زنان و خانواده به عنوان مسائلی که در حوزه علوم انسانی به آن‌ها پرداخته می‌شود، مورد توجه قرار گرفتند و به عنوان بخش مهمی از دانش‌هایی همچون: جامعه‌شناسی و روان‌شناسی (تحت عنوان جامعه‌شناسی جنسیت یا روان‌شناسی جنسیت و...) ظهور کردند. از نظام جنسیت و خانواده اسلام انتظار می‌رود میان انبوه این نظریه‌ها و گرایش‌های نوپدید دانش‌های جدید - که حیات انسان معاصر را به تسخیر خود درآورده‌اند - منظر دین و رهیافت‌های برآمده از آموزه‌های وحیانی را عرضه نماید. به نظر می‌رسد، تبیین تمایز منظر دین با نسخه‌های بشری موجود، می‌تواند در مواجهه با بحران‌های کنونی در حوزه جنسیت و خانواده راه‌گشا باشد؛ به عنوان مثال، در نگرش اسلامی، رابطه مستقیمی بین تفاوت‌های میان دو جنس و نقش‌ها و پایگاه‌های هر یک از آن‌ها وجود دارد. این تفاوت‌ها بیشتر براساس موقعیت زن و مرد در خانواده پدید می‌آیند؛ اگرچه تفاوت‌های جسمی و روانی بین مرد و زن ممکن است به ایجاد نقش‌های مختلف اجتماعی نیز بینجامد، مهم‌ترین و مؤثرترین منشأ تفاوت، بحث خانواده است. براین اساس، موقعیتی که دو جنس در خانواده دارند، در پیدایش نقش‌های مختلف آنان مؤثر است. از همین رو، در موضوع بحث ما - جنسیت و خانواده از نگاه اسلامی - نقطه آغازین بحث، از تفاوت‌های تکوینی و نقش‌ها و نیز خانواده و جایگاه ویژه‌ای است که اندیشه اسلامی برای آن قائل است. این رویکرد می‌تواند یکی از نقاط افتراق اندیشه اسلامی با بدیل‌های خود باشد؛ چراکه در ادبیات علمی معاصر، ربط و نسبت حداقلی میان تفاوت‌های جنسیتی با نقش‌ها و موقعیت دو جنس در خانواده و اجتماع برقرار می‌گردد.

در اندیشه دینی، «جنسیت» و «خانواده» دارای نقشه‌ای از پیش طراحی شده و

الهی هستند و مؤمنان، موظف به حفاظت از این طراحی الهی درباره هویت جنسی و خانواده‌اند. اصول غیرقابل تغییر اسلام (و همچنین سایر ادیان ابراهیمی) که شامل: ناهم جنس خواهی، برون همسری، مکمل بودن دو جنس برای یکدیگر بر پایه تفاوت‌ها و تولیدمثل در فضای مشروع خانواده هستند، تصویری متفاوت از آنچه رویکردهای فمینیستی و اسناد بین‌المللی به دنبال آن هستند، به دست می‌دهد.

ما به منظور مدیریت تحولات پیرامونی و مواجهه با تصاویر منبث از اسناد بین‌المللی و دفاع از نقشه الهی برای خلقت، نیازمند ارائه تعریفی از هویت و نقش‌های زن در نگرش دینی هستیم؛ به تعبیر دیگر، در بحث جنسیت و خانواده در نگاه اسلامی، به دنبال بازتاب موضوع جنسیت و خانواده در آموزه‌های تشیع هستیم. البته اشتراکات فراوان میان مذاهب اسلامی در بحث «احوال شخصیه» - که مباحث جنسیت و خانواده ذیل آن طرح می‌شوند - فرصت داده است که از نظام جنسیت و خانواده در اسلام نام ببریم و مرادمان اندیشه شیعی باشد و در مواقع نیاز، افتراق و تمایز میان آن‌ها را شرح دهیم.

مجموعه سه جلدی زن در اندیشه اسلامی رسالت خود را در تبیین اندیشه شیعی در عرصه زن و خانواده تعریف نموده است. این اثر که پیش از این در قالب یک جلد با عنوان «زن در اندیشه اسلامی» منتشر شده و اکنون به واسطه حجیم بودن، در سه جلد منتشر شده است، بررسی شخصیت و جایگاه زن و هویت خانوادگی و اجتماعی او در نظام جنسیت و خانواده اسلام و مطالعه انتقادی اندیشه‌های رقیب و بدیل اندیشه اسلامی را در دستور کار قرار داده است. در مجلد اول، به «هویت فردی» زن در اسلام توجه شده و مبانی و اصول حاکم بر نظام جنسیت و خانواده تشیع، تفاوت‌های تکوینی زن و مرد، هویت و نقش‌های جنسیتی، نحوه مواجهه متون دینی شیعه با مسئله جنسیت و دیدگاه اسلام درباره برابری و عدالت جنسیتی شرح داده شده است.

بررسی «هویت خانوادگی و اجتماعی» زن در اسلام، مبحث مورد پردازش در مجلد دوم است. ماهیت، جایگاه، کارکردها، تدابیر تشکیل خانواده، چیستی و چرایی تمایزات حقوقی و مناسبات زن و مرد در بنیان خانواده ذیل این محور بررسی شده است. این بخش با بحث از ازدواج موقت، چندهمسری، نحوه مواجهه با تعارض‌های خانوادگی و طلاق از منظر اندیشه شیعی ادامه می‌یابد. در محور بعد از این مجلد، به بحث از «هویت اجتماعی» زن از منظر تشیع پرداخته می‌شود و دیدگاه‌ها و سیاست‌های دینی در خصوص مشارکت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی زنان شرح داده می‌شود. مجلد سوم به مطالعه انتقادی اندیشه‌های رقیب و بدیل نظام جنسیت و خانواده اسلامی اختصاص دارد. بخش آغازین به تاریخ تحولات و اندیشه‌های غرب به عنوان خاستگاه پیدایش زن‌گرایی در دوران معاصر می‌پردازد. این مجلد با مطالعه انتقادی آموزه‌های فمینیستی و بررسی دیدگاه سایر ادیان مهم جهان به زن و خانواده، به پایان می‌رسد.

انتظار می‌رود چنین مباحث به خواننده کمک کند پس از شناخت مبانی و اصول حاکم بر اندیشه شیعی و هویت فردی، خانوادگی و اجتماعی زن در نظام جنسیت و خانواده اسلام، این آموزه‌ها و کارآمدی آن‌ها برای گره‌گشایی از مصائب زن و خانواده در جهان معاصر را با شعارها و رهیافت‌های فمینیستی مقایسه کند. در پایان نیز با مطالعه انتقادی جایگاه زن و خانواده در سایر ادیان، فرصت یابد به تحلیلی مقایسه‌ای از جایگاه زن و خانواده در تشیع در نسبت با بدیل‌های آن دست یابد و آن‌ها را به مقایسه بنشیند.

این مجموعه، با ساختار آموزشی خود و تلاشی که به منظور نگرش به بحث از منظر دینی و تجمیع آرای اندیشمندان نامدار تشیع داشته است، در خلأ موجود دسترسی به منبعی متقن برای شناخت اندیشه شیعی در عرصه جنسیت و خانواده، می‌تواند نوشتاری منحصر به فرد تلقی شود. در نگارش آن تلاش شده از دیدگاه‌های عالمان

صاحب‌رأی و نامدار معاصر تشیع، از جمله: مرحوم علامه طباطبائی رحمته‌الله، استاد شهید مرتضی مطهری رحمته‌الله و آیات عظام مصباح یزدی و جوادی آملی بهره گرفته شود. همچنین رهیافت‌های زن‌پژوهان معاصر شیعه، به‌ویژه اساتید معزز: حجت‌الاسلام والمسلمین محمدرضا زیبایی‌نژاد، حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسین بستان و سرکار خانم دکتر فریبا علاسوند که بدون شک، بخش قابل‌اعتنایی از این اثر، حاصل تلمذ در محضر این اساتید و مطالعه آثار ارزشمندشان است، در این مجموعه بازتاب داده شده است. نگارنده تلاش نموده هر آنچه از متون نگارش شده در عرصه زن‌پژوهی از منظر شیعی است را مطالعه و از آخرین تبیین‌ها و تحلیل‌های مطرح شده در دفاع از آموزه‌های شیعی در عرصه زن و خانواده در این اثر بهره‌برد؛ از همین رو، این مجموعه را می‌توان عصاره‌ای از به‌روزترین رهیافت‌های اندیشه شیعی در دفاع از جایگاه زن و خانواده دانست.

این نوشتار می‌تواند به‌عنوان متنی پایه برای قشر فرهیخته حوزوی و دانشگاهی، که می‌خواهند با نظام جنسیت و خانواده در اسلام آشنا شوند، مفید باشد؛ همچنین دانشجویان و اساتید غیرمسلمان که به این مباحث علاقه‌مند بوده و به دنبال متنی موجز و ساده‌سازی شده هستند، می‌توانند این مجموعه را پیش‌درآمد مطالعات تخصصی خود قرار دهند؛ آنان پس از آشنایی با کلیات آموزه‌های جنسیتی اسلام در این نوشتار و به‌دست‌آوری تصویری جامع و کلان از نظام جنسیت و خانواده اسلام، می‌توانند به متون تفصیلی در هر بحث مراجعه و دانش خویش را تکمیل کنند. رویکرد تطبیقی این اثر در مقایسه اندیشه اسلامی با نگرش‌های فمینیستی و دیدگاه‌های ادیان دیگر نیز می‌تواند به شناخت اشتراک‌ها و افتراق‌ها یاری رساند.

چنانچه از این مجلدات به‌عنوان متن آموزشی بهره گرفته شود، توصیه می‌گردد از کادرهای جهت مطالعه و پانوشت‌ها - که مباحث تکمیلی هستند - طرح سؤال نگردد. برخی دروس مانند غرب‌شناسی و فمینیسم نیز برای افرادی که این مباحث را به‌صورت تخصصی گذرانده‌اند، می‌توانند به‌عنوان دروس اختیاری و برای مطالعه

لحاظ شوند. با توجه به دامنه وسیع مباحث ذیل محورهای زن پژوهی و خانواده پژوهی و نیازمندی این مباحث به رفع شبهه‌های پیرامون آن، رویکرد موجزگویی و جامع‌نگری این مجموعه می‌تواند موجب شود همچنان پرسش‌هایی در ذهن خوانندگان باقی بماند. با توجه به حجم اثر و تنوع مباحث، این مسئله اجتناب‌ناپذیر بوده و توصیه می‌شود منابع تکمیلی پایان هر درس برای رفع شبهات مطالعه شوند.

در خاتمه لازم می‌دانم از مساعی فاضل ارجمند جناب آقای محسن اخباری، که در نگارش بخش‌هایی از این مجموعه یاری رساندند تشکر کنم. همچنین سرکار خانم اخباری در تألیف برخی دروس و سرکار خانم فیروزه شفیع‌مهر در ویراست محتوایی و طراحی بخش پایانی هر درس بذل عنایت و همکاری نمودند؛ فرصت را غنیمت شمرده، از زحمات این بزرگواران سپاس‌گزاری می‌نمایم. فاضل و پژوهشگر ارجمند عرصه مطالعات جنسیت و خانواده - سرکار خانم زهرا امین مجد - نیز نکات مدقانه و ارزشمند خویش را برای اصلاح اثر بیان فرمودند که مبنای بازخوانی مجدد متن قرار گرفت و بدین وسیله از بذل عنایت ایشان تشکر می‌کنم. دوست ارجمند و مدیر دغدغه‌مند در عرصه معرفی گفتمان شیعی در فضای بین‌الملل - جناب حجت‌الاسلام والمسلمین حسینی نژاد - سهم بسزایی در ایجاد انگیزش نگارش این متن به منظور تبدیل به متن درسی دوره‌های آموزشی شیعه‌شناسی جامعه المصطفی ع‌الیه‌السلام العالمیه در آمریکای لاتین داشتند که از ایشان نیز کمال امتنان را دارم. امید آن‌که این اقدام مرضی رضای حضرت صاحب الامر ع‌الیه‌السلام قرار گیرد.

و من الله التوفیق و علیه التکلان

علی غلامی

آبان ماه ۱۳۹۷